

BORHI LÁSZLÓ:
A TÚLÉLÉS STRATÉGIÁI.
ÉLET ÉS HALÁL A NÁCI ÉS KOMMUNISTA DIKTATÚRÁKBAN, 1944–1953

Borhi László az Indiana University Bloomington történészprofesszora, a HUNREN Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója nemcsak kiváló filológus, jelenkortörténész, hanem munkáiból igen sikeres elméleti áttekintések is születtek. *Dealing with Dictators. The United States, Hungary, and East Central Europe, 1942–1989* című kötetéért például ő kapta 2017-ben az első Pataki Ferenc-díjat. Ez a könyve, hangozzék ez bár közhelyesen, két okból is hézagpótló. A kötet címe emberek túlélésére utal. A kötetben tárgyalt három terrororszak óta mintegy három nemzedék telt el. Éppen annyi idő, amikortól, miként (a náci áldozataként elpusztult) Maurice Halbwachs száz éve megfogalmazta, a *kollektív emlékezet* átalakul (írott és személytelenített) *történeti emlékezeté*. A terrororszakokban érintettek leszarmazottai teszik meg most ezt a lépést. A hivatásos történész számára mindez nem csupán spontán történeti emlékezeté válás, hanem szakmai kötelesség is. Borhi a könyv keretezésében megindítóan mondja el, hogyan tudta meg gyermekként áldozati érintettségét a zsidóüldöztetésben. Könyvével a szakmai munka hiteles eszközeit használva ennek az erkölcsi kötelezettségnek is eleget tesz.

A Borhitól megszokott professzionális levéltári munka a hiánypótló jelleg másik oka. Periratok, vizsgálati jegyzőkönyvek, korabeli és későbbi foszlányos memoárok, becslésem szerint, több tízezer oldalát dolgozza fel. Sehol nem feleli a módszeres kétely történeti változatát, a forráskritikát. Briliánsan mutatja be például a tanúvallomások kétértelműségeit. Ki is X, aki állítólag saját családját mentendő lépett be a nyilasokhoz, de bizony részt vett mind zsidómentésben, mind kivégzésben. Borhi jól megmutatja, hogy a bírósági hezitációk mögött mind az áldozatoknál, mind az elkövetőknél valódi kétértelműség van, nem csak hazudozás.

A hatalmas mozgatott anyag, közel 1300 (!) lábjegyzettel a lágerek, a gettó, a munkatáborok szörnyű világának életét próbálja megmutatni. Olyan fejezetcímek mutatják a rendszerezés elveit, mint *Begyűjtés, A marhavagonban, Az emberség szikrái, Kik voltak a nyilasok?*. Mikrotörténeti képeket kapunk, állandó visszatéréssel azonban a nagy képre, a magyar fasizmus és sztálinizmus átfogó politikai kereteire.

Az áldozatok, illetve túlélők mindennapi életét leíró temetési színekkel bemutatott könyvet végig a nyomasztó novemberi felhős, komor szürkeség jellemzi. Sehoh nincsen fény. Maguk a „túlélés stratégiái” pedig nem a kalandregény izgalmát hozzák, hanem alkalmi döntések és véletlenek kavalkádját. Van, aki a lövéseket hallva beugrott a Dunába, van, akit meg rosszul találtak el.

A könyv három nagy tömbre oszlik. Fontos, hogy együtt, egy könyvben bemutatva kapjuk meg korunk gonoszának arcait. Az első tömb a magyarországi „hitleráj”, a magyar holokauszt bemutatása. A menedzseri népirtás képét kapjuk itt meg. Egy népcsoport gépesített és szisztematikus kiirtása nemcsak az instrumentális ész végigvitele, mint Theodor Adornóék gondolták volt, hanem miként a Borhi által elemzett számos per tanúsága is mutatta, a végrehajtók számára lehetővé tesz pszichológiai távolítást is. Nemcsak Adolf Eichmann, de a gázkamrák kezelői sem érnek az áldozatokhoz. Ez nemcsak a pereikben lesz fontos, hanem a gyilkosok hétköznapjaiban is. Ettől képesek Beethovent hallgatni a láger szomszédságában.

A nyilas rémuralom kapcsán ezzel szemben Borhi az utcai gyilkolás és az anarchia világát mutatja be. Nem a hobbesi mindenki háborúja mindenki ellen képét kapjuk itt, hiszen néhány év alatt az üldözöttek minden eszközét elvették. Borhi abban az értelemben mutatja be az anarchia rémuralmát, hogy mi is történik, amikor egy eredetileg igen hierarchikusan szervezett terrorszervezet elveszíti a vezetési hierarchiát. A nyilas terrort a budapesti sorsokban mutatja meg, jórészt abban az időben, mikor a vezetők már a nyugati széleken vannak, s stratégiájuk legfeljebb a csodafegyver szajkózása. Mi történik a végrehajtó gonosszal, ha nincsen hierarchia? Borhi drámai képekben, még a katonák, rendőrök és nyilasok konfliktusait is éreztetve mutatja be, ahogyan az anarchisztikus gonosz saját világában a korábban kialakított gyűlölet, s a halálra ítélt beszorított világ fosztogatási ösvényei elvezettek a kézműves tömeggyilkossághoz. Ez sokkal állandóbb motivációs izgatottságot jelentett összehasonlítva a halálgyárak kiszolgálóival és szervezőivel.

A sztálinista terror bemutatása kevésbé mikrokörnyezeti, bár néhány esetben itt is megmarad a kis történet, például saját gazdaintézetének tisztogatásait mutatva be (312.). Egészében inkább az erőszak politikatörténetéről ad képet. Fontos, átfogó megfigyeléseket kapunk eközben például arról, hogy a sztálinista származási besorolás (294.) hogyan válik ugyanúgy a nép ellenségeinek azonosítási eszközévé, mint a faji besorolások voltak.

Mik a népirtás motívumai, hangzik Borhi sokszor visszatérő kérdése. Vanak ebben finomhangolások a gonoszság fejezetei között. A náci szakaszban az ideológia, a nyilasoknál a haszonszerzés, a sztálinistáknál a karrier volt hangsúlyosabb, de mindhárom jelen volt mindenütt, s általában a gyűlölet a győztes közös nevező. Ez sok mindenre figyelmeztet. A gyűlöletalapú politizálás nagyon messze tud vinni, hosszú távú következményei vannak. Szomorúan látjuk, bár

ez nem a könyv témája, hogy a szisztematikus népirtás következményei hosszú távon máig befolyásolják az átfogó és a helyi politikát is.

A könyv nemcsak témája, de szövege miatt sem könnyű esti olvasmány. Sokszor kell elolvasni a bekezdéseket. Egy bekezdésen belül ugyanis sokszor absztrakt az indítás (Voltak, akik segítettek), s innen egy levéltári forráshoz ugrunk (X.Y. itt meg ott segített). Ennek javítása a szerkesztés feladata lett volna. A könyv feltehetően – ezt maga pontosan nem jelzi – a később megjelent angol változat (*Survival under Dictatorships – Life and Death in Nazi and Communist Regimes, 1944–1953*. Budapest–New York: CEU Press, 2024) fordítása. Lázár Júlia fordító gondos munkát végzett. Ugyanakkor az (egykori) MTA, ma HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont dicséretesen kibontakozott könyvkiadói profiljához a szakmaiság mellett szerkesztés is kellene társuljon. A magyar olvasónak például nem kellett volna elmagyarázni, hogy Temesvár ma Románia, Bécs a monarchia fővárosa, vagy Steven Pinker többször idézett – szerintem egyébként túl optimista – könyvének magyar változatára kellene hivatkozni (*Az erőszak alkonya*, 2018).

Borhi sokszor visszatér ahhoz, hogy, különösen az anarchisztikus helyzetekben, miért a káini ember uralkodik el. A magyar pszichológusok (Gleiman Anna és mások: *A közelmúlt lelki tömegfertőzései. A beteg néplélek és annak gyógyítása*, 1945) már néhány hónappal a népirtás vége után rámutattak arra, s ez máig fontos figyelmeztetés: a szervezett idegengyűlölet hosszú távon fenyegeti a nagy csoportokhoz alkalmazkodott ember motivációs háztartását, s önjáró, pusztító erővé válhat. Borhi László szomorú könyve ugyanakkor szeretne reményt sugallani. A külső borítón a temetés mellett ott van az évgyűrű is, a folytonosságra és a folytatásra utalva.

Borhi László: *A túlélés stratégiái. Élet és halál a náci és kommunista diktatúrákban, 1944–1953*. Budapest: ELKH BTK Történettudományi Intézet, 2022, 362 o.

Pléh Csaba

pszichológiatörténész